

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Коуз Р. Экономика организации отрасли: программа исследований / Р. Коуз // Фирма, рынок, право [пер. с англ.]. – М. : Новое издательство, 2007. – С. 58-74.
2. Вехи экономической мысли. Теория отраслевых рынков / Под ред. А. Слуцкого. – СПб. : Экономическая школа, 2003. – Том 5. – 669 с.
3. Уильямсон О. Вертикальная интеграция производства: соображения по поводу неудач рынка / О. Уильямсон // Теория фирмы : сборник. – СПб., 1999. – С. 33-53.
4. Ігнатюк А. Вертикально інтегровані структури на галузевих ринках / А.І. Ігнатюк // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка – 2009. – № 109. – С. 19-23.
5. Stigler G.J. The Theory of economic regulation / G. Stigler // Bell Journal of Economics and Management Science. – 1971. – № 2. – Р. 3-18.
6. Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток / За ред. О.Е. Вільямсона, С.Дж. Вінтера; [пер. з англ. А.В. Куликова; наук. ред. пер. В.П. Кузьменко]. – К. : А.С.К., 2002. – 336 с.
7. Peltzman S. Aaron directors influence on antitrust policy / S. Peltzman // Journal of law and economics. – 2005. – October № 43. – Р. 313-330.

УДК 342.5 «06/08»(5-191.2+571)

Сацький П.В.

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичної історії
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана*

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ТЮРКСЬКІ ДЕРЖАВИ І ГЛОБАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ

У статті автор досліджує економічну складову провідних геополітичних теорій ХХ ст. Аналіз здійснюється на основі дослідження економічної історії Тюркських держав раннього Середньовіччя. Автором виявлено роль Тюркських держав у формуванні світового ринку і світового поділу праці у період раннього Середньовіччя. Також аналізується процес закладення Тюркськими державами передумов реалізації провідних геополітичних концепцій ХХ ст.

Ключові слова: світовий поділ праці, Тюркський каганат, Євразійський Степ, господарська спільнота, кооперація.

Сацкий П.В. РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ ТЮРКСКИЕ ГОСУДАРСТВА И ГЛОБАЛЬНОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА

В статье автором исследуется экономическая составляющая ведущих геополитических теорий XX века. Анализ осуществлен на основе исследования экономической истории Тюркских государств раннего Средневековья. Автором определена роль Тюркских государств в процессе формирования мирового рынка и мирового разделения труда в период раннего Средневековья. Также анализируется процесс создания Тюркскими государствами предпосылок реализации ведущих геополитических концепций XX века.

Ключевые слова: мировое разделение труда, Тюркский каганат, Евразийская Степь, хозяйственное сообщество, кооперація.

Satskyy P.V. TURKIC STATE OF EARLY MEDIEVAL AND THE GLOBAL DIVISION OF LABOR

In this article is compared the economic component of geopolitical concepts of the twentieth century. The analysis carried out by the author based on study of the economic history of the Turkic states of the early Middle Ages. The author has identified the role of the Turkic states in shaping of the global market and the global division of labor during in early Middle Ages. In this article analyzes the process of establishing the Turkic states of the early Middle Ages prerequisites implementation leading geopolitical concepts in the twentieth century.

Keywords: World divide of labor, Turk khanate, Steps of Eurasia, economic community, cooperation.

Постановка проблеми. Економічна глобалізація має свою логіку і передумови. Здебільшого, головними її передумовами у різні епохи історії людства була боротьба за ринки збуту товарів і послуг, створення прозорих і зрозумілих правил гри на всіх, у тому числі й локальних ринках, взаємопроникнення культур та інші чинники. Частиною процесу глобалізації є світовий поділ праці, регіональна виробнича спеціалізація. Ці складові процесу глобалізації флотувалися тисячоліттями і найбільш точну модель цього процесу можна відстежити у період раннього Середньовіччя у Євразійському просторі. Саме у цьому географічному просторі суші між Тихим і Атлантичним океанами із Сходу на Захід сформувалась регіональна спеціалізація потреб у товарах і послугах. Степовий пояс Євразії у епоху раннього Середньовіччя сконцентрував навколо себе ці чинники глобалізації.

Аналіз досвіду політичної історії Євразії протягом кількох тисячоліть у контексті потреб вироблення глобальних цивілізаційних моделей у ХХ ст. привів геополітиків до моделювання схем між цивілізаційних економічних взаємовпливів, світового розподілу

праці, культурного протистояння і взаємопроникнення. У цьому контексті доцільно згадати розробку ідеї про «срібний пояс» Землі К. Хаусхофера, під яким він розумів Світовий океан, який єднає континенти і народи [15]. Океан почав єднати, оскільки на певному етапі розвитку світового господарства і його глобалізації він став дуже зручним і відносно дешевим шляхом транспортування товарів і людей. На противагу «срібному поясу» окремі дослідники-геополітики згадують про Степ, який був провідником караванної торгівлі і мав свої переваги над морським шляхом, зокрема, для держав які не мали виходу до моря. Тому деякі історики виділяють кочівників Степу і кочівників моря. Геополітики, у пошуку історичних чинників логіки розвитку світової політики і економіки запровадили такі поняття як Хартленд і Рімленд. Хартленд, за визначенням Маккіндера, є «географічною віссю історії» і включає у себе степовий пояс і прилеглих до нього лісові масиви Євразії і саме цей регіон визначає логіку світового розвитку [16]. Опоненти Маккіндера, зокрема Спайкмен, протиставили Рімленд, пояс морських держав, які

оточують Хартленд, визначали саме цей простір як визначальний для світової історії [17]. Таким чином, дискусія ХХ ст. над питанням значущості в світовій історії Хартленда чи Рімленда висувала на перший порядок питання значення моря чи Степу у розвитку міжнародної торгівлі, виробничої кооперації та взаємопроникнення культур. Тому ми можемо зробити висновок про рівність значення Степу і моря у роки раннього Середньовіччя для глобалізації економіки і виробничої кооперації між регіонами Євразії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія Степу була історією численних держав, основою економіки яких було кочове скотарство і війна, яка давала військову здобич та ресурси для ведення господарства і звичного номадам способу життя. Геополітики, вказавши на історичне значення взаємодії цивілізацій Степу і прилеглих до нього регіонів, залишили поза увагою економічні передумови цивілізаційної регіоналізації Євразії, хоча звернули увагу на кліматичну обумовленість різних способів господарювання у відповідних регіонах. Особливості економічної регіоналізації і взаємовпливу цивілізацій Євразії, враховуючи ключову значення Степу, досліджували дослідники номадизму А. Хазанов [13], В. Шнірельман [18] та ін. Економіку номадичних держав і її роль у формуванні глобального економічного простору Євразії періоду раннього Середньовіччя висвітлювали у своїх роботах дослідники історії тюркських держав С. Кляшторний [12], А. Бернштам [8], В. Бартольд [5], І. Кизласов, Г. Вамбері [14]. На тюркську державність і роль тюрків раннього Середньовіччя в глобальному поділі праці слід звернути увагу, зважаючи, що тюркські номадичні держави залишили писемні пам'ятки, які мають юридичний зміст. При цьому ці пам'ятки розкривають суть і зміст політики каганів, а тому саме роль тюркських держав у формуванні глобальної системи поділу праці у Євразійському просторі у період раннього Середньовіччя заслуговує на особливу увагу.

Постановка завдання. Метою статті є розкрити основні прояви і чинники забезпечення тюркськими державами раннього Середньовіччя глобального поділу праці та участі у ньому народів Степу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Китайські джерела розкривають нам історію появи Першого тюркського каганату (552-603 рр.), який виникає в результаті розгрому тюрками жужанів у відповідь на відмову кагана жужанів віддати свою доньку заміж за тюркського кагана, якого каган жужанський вважав своїм васалом. Ті самі джерела говорять, що від початку тюрки жили в горах Алтаю і займалися ковальством та постачали жужаням зброю [4, с. 221]. Тут ми маємо справу із парадоксом різкої зміни тюрками способу життя після розгрому ними жужанів, вони перейшли від гірського ковальства до кочового скотарства. Цей факт може вказувати на високий рівень культурної і соціальної мобільності тюрків, оскільки вони змогли швидко адаптуватися до нових умов ведення господарства і нового способу життя, що вказує на глибоке взаємопроникнення культур гірських народів і номадів. Але даний факт потребує більш глибокого вивчення, оскільки він свідчить про головну базу взаємопроникнення культур – господарську кооперацію і традиційний товарообмін між різними господарськими спільнотами. Крім того, пам'ятник рунічної писемності ранньосередньовічних тюрків, присвячений принцу Кюль-Тегіну, говорить, що коли відбувалось відновлення Тюркського каганату 682 р., то поміж іншим, у загони прийшли люди із гір [3, с. 67].

Логіка товарообміну, який показано в китайських літописах, цілком зрозуміла, гірські народи мали доступ до таких ресурсів, як руда, вугілля, деревина, каміння, а номади мали умови для культивування великих табунів худоби, яке здійснювалось за мінімального залучення людської праці і виробничих затрат. При цьому слід зауважити, що основні види тварин, які культивувалися номадами, вівці і кози, в дикому вигляді зустрічаються лише на Близькому Сході в гірській місцевості [9, с. 15-16; 6, с. 279]. Вочевидь, їх саме там було приручено. Лише коні й верблюди із тварин, які культивували номади, мали своєю дикою стихією Степ. При цьому коні і верблюди були приручені номадами пізніше ніж овець і кіз, і це приручення було пов'язано із виникненням воєн та держав. Тобто ці традиційні для Степу тварини було приручено, виходячи зі стратегічної необхідності. Тому ми маємо справу не просто із взаємопроникненням культур, а із їх виникненням у результаті приручення гірських тварин в Степу, що поклато початок кочовому скотарству. Логічно зробити висновок, що кочове скотарство виникає в результаті переходу гірських скотарів до господарювання у степову рівнину і культивування ними стадних тварин, тобто відбувається перехід від вертикального скотарства до горизонтального. Тоді ми маємо пояснення простого переходу тюрків від гірського способу життя і господарювання до номадичного в Степу. Алтай досі є ареалом проживання ряду народів, які об'єднано поняттям тюркські, а археологічні й лінгвістичні дані вказують що ці народи сформувалися саме у цьому регіоні [11, с. 25].

Китайські джерела нам також ілюструють витoki глобальної торгівлі, яка виникає між різними культурними спільнотами на основі користування найбільш потрібними для їх життєдіяльності ресурсами, розміщеними в різних ландшафтних зонах. Отже, постає питання, яка саме спільнота, із якими характеристиками мала можливість оперативного змінювати свій спосіб життя і господарювання. Вочевидь, саме такі характеристики і забезпечували умови для глобальної економічної кооперації. Тому нам слід звернутися до проблеми походження Тюркського каганату, його організаційної основи. По цій проблемі нам доволі докладно говорять джерела, зокрема написи, присвячені Кюль-Тегіну і Тоньюкуку. Так, у цих написах вказується процес становлення Другого тюркського каганату (682-745 рр.), а саме об'єднання тюрків навколо пада, які відійшли із традиційних кочовищ, вийшовши з-під влади народу табгач (китайців) періоду династії Тан. Ці тюрки, як нам вказує напис Кюль-Тегіна, ішли із міст і гір. Отже, ми маємо інформацію, що Другий тюркський каганат засновувався вихідцями із міської культури та способу життя, а також горцями, яких, як нам вказує стелі, від початку було 17, потім 70, а далі 700 [1, с. 19; 2, с. 37-38; 3, с. 66-67]. Ким за професією були ці люди до того як відійшли із традиційних кочовищ тюрків встановити складно, оскільки прямої вказівки на це нам не дають ні тюркські ранньосередньовічні джерела, ні китайські хроніки. Але нам слід звернути увагу на два аспекти проблеми, а саме, що кочовища тюрків були пов'язані із містами, які існували у степовому просторі і цей зв'язок мав господарський характер.

Очевидно, що між кочовиками і містами відбувався постійний товарообмін, інакше не може пояснюватися інтерес жителів міст, які відійшли із тюркським шадом у нові кочовища, до господарства номадів. Крім того, китайські хроніки нам говорять,

що адміністративне управління тюрками китайці вбудовували навколо існуючих китайських провінцій, розселяючи в них племена номадів, в яких запроваджувалися резиденції намісників. Але поряд із цим маємо відзначити, що Східно- (603-630 рр.) і Західно-тюркський (603-657 рр.) каганати було розділено на окремі державні утворення, які перебували у цілковитій залежності від китайських намісників [7, с. 20-21]. Тобто, ці утворення перебували на само утриманні, а їх володарі де-юре були на службі у китайського імператора. Про це нам вказує стела Кюль-Тегіна [1, с. 18; 2, с. 37; 3, с. 65]. Отже, ці володарі мали господарську автономію і забезпечували власні військові сили, що давало їм змогу періодично здійснювати повстання проти китайського панування.

Стела Кюль-Тегіна нам вказує, що, перебуваючи під владою китайців, тюрки забули своє коріння і своїх предків. Тут нам слід звернути увагу, що для тюркських держав характерно було шанування міфу про кагана-творця каганату, який провів переможні війни і забезпечив війська та підвладні народи здобиччю, зробивши їх із бідних багатими [1, с. 20; 2, с. 38; 3, с. 68]. Відзначимо, що багатство тюркськими каганами здобувалося виключно військовим шляхом у формі грабунку, отримання данини тощо. Отже, можемо зробити висновок, що тюркські держави мали грабницьку спрямованість і їх основною функцією було вилучення ресурсів і їх розподіл між тими хто визнавав владу їх каганів, беків та призначених каганами шадів і ябгу (намісників). Про регулюючу роль держави в господарському житті у на етапі створення державних інституцій говорити не доводиться, оскільки здебільшого держава брала на себе функцію вилучення і розподілу вилученого. Потрапити під опіку кагана міг будь-який народ, якщо він добровільно або під військовим тиском визнавав владу кагана і отримував над собою шад чи ябгу. Це були намісники, призначені каганом, які забезпечували вилучення у того народу ресурсів та забезпечення власних підрозділів і захист підвладному народові. Вилучені ресурси, а також отари худоби і робоча сила, якої вони обслуговувались, складали обоз. Необхідно відзначити, що цей обоз становив основу існування каганату і його захист був почесною місією, яку, зокрема, було покладено на принца Кюль-Тегіна, котрий зміг захистити обоз і не допустити його знищення ворогом та позбавлення держави засобів для існування [1, с. 34; 2, с. 42-43; 3, с. 76].

Підвладні народи, у свою чергу, від кагана та його намісників отримували собі захист від нападів та право на експлуатацію завойованих кочовищ, які давали можливість утримувати поголів'я. Такою була економічна основа існування тюркської номадичної держави. Існування держави такого типу було можливим лише завдяки постійним війнам, у яких тюрки мали стратегічну перевагу над противником, не потребуючи значного обозу, який би обтяжував їх при дальніх переходах. Усі припаси для війська вони мали у надлишку в формі табунів худоби, які, на відміну від обозів військ інших держав, відносно легко пересувалися і не потребували особливих умов зберігання як борошно, солонина тощо. Але, з іншого боку, мобільність тюрків послаблювалася їх прив'язаністю до водойм і пасовищ. Отже, тюркські держави могли створюватися людьми, які були соціально мобільними і легко змінювали свій рід занять на військове ремесло та були морально готовими до несподіваних умов життя. Племена номадів, переважно, потрапляли під контроль ватаг таких людей і не мали альтернативи підкоренню їх волі, як

будь-який громадянин держави не має альтернативи сплаті податків. Отже, можна говорити про певні нарисі соціальної характеристики осіб, які склали основу тюркських державних утворень. Вони себе, не зважаючи на яскраву соціальну характеристику, ідентифікували і етнічно, як тюрків і людей одного родового походження, про що нам говорить стела Кюль-Тегіна у фрагменті, де йдеться про родича кагана, який був також тюрком і не розумів своєї вигоди від вірності владі кагана [1, с. 21; 2, с. 38; 3, с. 68].

Інший аспект проблеми економіки тюркської держави і трудових відносин в ній нам цікавий, виходячи із того, що тюрки, які відійшли із традиційних кочовищ, жили за рахунок полювання на оленів і зайців [10, с. 65]. Тобто, бачимо, близькість таких господарських типів, як скотарство і мисливство й легкість переходу із одного в інший. Даний перехід, про який іде мова у стелі Тоньюкука, обумовлювався потребою зберігати абсолютну мобільність і не бути прив'язаними до джерел води і пасовищ аби не давати китайцям можливості заскочити себе. Відомий дослідник номадизму А. Хазанов вказує, що скотарство, зокрема і кочове, не вийшло із мисливства [13, с. 174-175]. У ранньосередньовічних тюрків ми бачимо значне місце для полювання у заповідних місцях-куруках, де полювали лише представники військової еліти та на випадок військової загрози тюрки забезпечували себе необхідними ресурсами [12, с. 359-360]. Тобто і тут полювання виконує функцію здобуття швидко необхідних ресурсів та забезпечення абсолютної мобільності. Отже, для військової ватаги полювання було вимушеним видом господарювання заради забезпечення себе ресурсом максимально самодостатньо, використовуючи лише власну військову силу. Відповідно, ватага, яка складала основу державності тюрків, займалась максимально самодостатнім способом господарювання в разі оборонної війни і переходила до контролю за глобальним, кочовим скотарством, у разі перспектив наступальної.

Кочове скотарство мало характер глобального господарства, зважаючи, що скотарі, перекочуючи, підтримували контакт із іншими культурами, які представляли інші господарські типи. Так, скотарство не могло існувати без землеробських культур [див. дет. 13], крім того, торгівля худобою давала значні вигоди, а тому скотарі-номади доволі активно включалися у систему міжнародної торгівлі, зважаючи на зручність транспортування табунів худоби. Купці були залежним від номадів, оскільки транспортні засоби свого часу, коней і верблюдів, вони мали купувати у скотарів-кочовиків. Тому контроль тюрками номадичного Степу забезпечував їм вплив на систему глобальної караванної торгівлі, а також на господарське життя найбільш впливових державних утворень ранньосередньовічного періоду, як Китай, Іран, Візантія та ін.

Із становленням Другого тюркського каганату до тюрків повернулись можливості контролю над основними опорними пунктами караванної торгівлі-містами, які до того контролювали китайці. Також тюрки отримали собі під контроль Степ і здійснювали регулярні війни аби забезпечити своє домінуюче становище в ньому. Цю політику стела Кюль-Тегіна називає «примусенням до миру» племен або, як у перекладі В. Радлова, примусити «схилити голови і зігнути коліна» [1, с. 16-17; 2, с. 36; 3, с. 64]. «Примусенням до миру» тюрки створювали стабільність і передбачуваність в Степу, через який рухались каравани і забезпечувався глобальний товарообмін. Отже, тюрками було створено умови для формування

глобального світового ринку у тогочасній ойкумені, завдяки чому геополітики ХХ ст. і виробили таке поняття, як Хартленд. Під «примусом до миру» слід розуміти створення єдиного правового простору, на якому діє цілісна система міжнародного права із інститутами її гарантування та забезпечення. Про це нам свідчать стели Кюль-Тегіна і Тоньюкука, в яких прямо вказується про єдиний закон для всіх племен – слово кагана [1, с. 17; 2, с. 36; 3, с. 64-65].

Ті самі тюркські джерела нам вказують на межі ойкумени, на якій тюрками було створено єдиний правовий простір. Ойкумена номадів обмежувалась кордонами держав, основу економіки яких становило землеробство і гірськими масивами, тобто межами територій, які були придатними для кочового скотарства. Степ був важливим, оскільки через нього проходив сухопутний шлях постачання товарів на інший кінець Євразії і єдиновладдя в Степу воєвничих тюркських ватаг гарантувало стабільність виробництва товарів експорту в Китаї. Підтримка стабільності в Степу була і для Китаю важливою справою, а тому він часто сплачував данину номадам. Сплату данини не слід розглядати як необхідність із остраху перед навалами, а складову політики створення поясу економічного і дипломатичного впливу навколо території імперії з метою політичної стабільності в регіоні. Про це нам говорить фрагмент зі стели Кюль-Тегіна, в якому йдеться, що, ніби, китайці кращі подарунки надсилають тим, хто живе ближче до кордонів їх імперії, а хто далі, тим гірше. І, далі, йдеться про те, що китайці, завдяки своїй політиці подарунків, внесли розлад в каганаті і підкорили його каганів та беків своїй владі та вся верхівка каганату стала на службу до китайського імператора. Так припинили своє існування Перший тюркський каганат і його правонаступники Східно- і Західнотюркський каганати. Отже, ситуація в Степу була стимулом для розвитку виробництва в Китаї продукції, необхідної номадам.

Крім того, номади, які були організовані в держави, становили значний ринок для реалізації товарів іншими державами, як, наприклад, Китай постачав номадам золото, срібло, шовк і алкоголь [1, с. 38; 2, с. 34; 3, с. 61], а також вироби китайських майстрів, наприклад, вироби із каменя. Продаж цих виробів мав вагомое політичне значення, зокрема вироби із каменя, це були стели, на яких записувались звернення каганів до підвладних народів, їх дружинників, сім'ї тощо і китайські майстри мали наносити на стели правильно передані слова кагана, на що прямо було вказано в стелі Кюль-Тегіна [1, с. 40; 2, с. 35; 3, с. 63]. Також створення стел китайськими майстрами було гарантією для кагана, що його слова буде правильно передано. Стели, присвячені каганом Могилянном його братові, принцу Кюль-Тегіну, мали дублювання тексту китайською і тюркським рунічним письмом. Відповідно, китайська майстерність була гарантією стабільності й існування каганату, оскільки номадичні державні утворення були не стабільними і за нетривалий час припиняли своє існування у результаті внутрішніх міжусобиць, передумова яких полягала також у особливостях їх господарського життя.

Висновки з проведеного дослідження. Внутрішнє господарство каганату мало своєю основою скотарство, яке домінувало у зв'язку з постійною потребою стабільного забезпечення війська продовольством. Каганат складала народи, над якими каганом встановлювались шади і ябгу із числа його родичів аби лишалися володарями попередні кагани за умови ви-

знання ними влади тюркського кагана. Відповідно, кожен шад чи ябгу був економічно самостійним і з Тюркським каганом їх пов'язувала військова необхідність. Тому, коли зовнішні загрози зникали, шади і ябгу відчували себе повністю самостійними і мали для своєї самостійності економічну основу. Тому стабілізуюча роль Тюркського каганату в Степу не була довговічною, а внутрішня нестабільність степових каганатів часто поширювалася і на сусідні державні утворення. Степ мав економічну стабільність, яка мало залежала від політичних передумов та була обумовленою винятково екологічними факторами ландшафту, що обумовлювало політичну нестабільність в Степу і за його межами. Тому регіон Євразії, визначений геополітиками ХХ ст. як Хартленд, історично склався завдяки економічній стабільності Степу, його господарському типу, стимулюючу роль щодо якого відігравали гірські масиви, із яких надходили люди відповідного способу життя та зброя, яка вироблялась ремісниками гір. Транзитна торгівля стимулювала політичну організацію Степу і дипломатичні та економічні відносини каганів степових держав із сусідами, власне, транзитна торгівля Степом була обумовленою стабільністю і прибутковістю кочового скотарства і тому Степ сприяв розвитку торгівельно-економічних відносин між державами, які його оточували.

Подальші дослідження економічного підґрунтя історії формування цивілізаційних типів у Євразії дають можливість для вдосконалення політизованих моделей взаємодії цивілізацій, які було апробовано протягом ХХ ст. А це відкриє можливості вироблення більш повних моделей для вивчення логіки процесу формування глобальних світових ринків і світової системи поділу праці.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Радлов В.В., Меліоранскій П.М. Сборник трудов орхонской экспедиции. IV: Древне-тюркские памятники в Кошо-Цайдам / Радлов В.В., Меліоранскій П.М. – С-Пб, 1897. – 33 с.
2. Памятник в честь Кюль-Тегина // Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования / Малов С.Е. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1951. – 452 с. – С. 17–55.
3. Меліоранскій П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина съ двумя таблицами надписей / Меліоранскій П.М. – С-Петербург: Типографія Императорской Академіи наук, 1899. – 144 с.
4. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Бичурин Н.Я. (Иакинф) – У 3 тт. – Т. 1. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1950. – 381 с.
5. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / Бартольд В.В. // Бартольд В.В. Сочинения – У 9 тт. – Т. 5: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / Бартольд В.В. – М.: Издательство «Наука», 1968. – 759 с. – С. 19–192.
6. Основы зоологии и зоогеографии / Г.М. Абдурахманов, И.К. Лопатин, Ш.И. Исмаилов. – М.: Академия, 2001. – 496 с.
7. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования / Малявкин А.Г. – М.: Наука, 1989. – 432 с.
8. Бернштам А. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII. Восточно-тюркский каганат и кыркызы / Бернштам А. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1946. – 208 с.
9. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1982.
10. Памятник в честь Тоньюкука // Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования / Малов С.Е. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1951. – 452 с. – С. 56–73.
11. Vaughn Findley (Eds.) (2005) Carter Vaughn Findley The Turks in World history / N.-Y.: Oxford University Press.

12. Кляшторний С. Древнетюркские рунические надписи на Центральном Тянь-Шане // Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии / Кляшторний С. – С-Пб. : «Наука», 2006. – С. 35–366.
13. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. / Хазанов А. М. – Алматы : Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
14. Vambery Hermann (1885) Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen beziehungen. Leipzig: F. A. Brockhaus.
15. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / Хаусхофер К. // Классика геополитики, XX век: Сб. / Сост. Королев К. – М. : Из-во АСТ, 2003. – С. 227–598.
16. Маккиндер Х. Географическая ось истории / Маккиндер Х. // Классика геополитики, XX век: Сб. / Сост. Королев К. – М. : Из-во АСТ, 2003. – С. 7–30.
17. Spykman's World by Fracis P. Sampa (2006, April). Retrieved from <http://www.webcitation.org/6Jd8ko1Qj>.
18. Шнирельман В. Происхождение скотоводства (культурно-историческая проблема) / Шнирельман В. – М. : Наука, 1980. – 336 с.